

I. В. ДОЛМАТОВ. СУЧАСНІ КОРДОНИ ЯК СОЦІАЛЬНІ КОНСТРУКТИ У КОНТЕКСТІ ВИНИКНЕННЯ Й ЕВОЛЮЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Аналізуються сучасні кордони. Обґрунтовується положення, що вихідним пунктом їх дослідження повинно бути визнання їх порівняно недавніми соціальними конструктами, що споконвічно відтворюються в соціальних уявленнях і потребують аналізу виникнення й еволюції територіальних ідентичностей.

Ключові слова: кордон, ідентичність, самосвідомість, культурна дивергенція, світосистемна теорія, регіоналістика, політична спільнота.

Анализируются современные границы. Обосновывается положение, что исходным пунктом их исследования должно быть признание их сравнительно недавними социальными конструктами, которые исконно воспроизводятся в социальных представлениях и нуждаются в анализе возникновения и эволюции территориальных идентичностей.

Ключевые слова: граница, идентичность, самосознание, культурная дивергенция, миротемная теория, регионалистика, политическое сообщество.

Modern borders are analysed in the article. Position is grounded that the starting point of their research must be acknowledgement them comparatively the recent social constructors, which indigenously are reproduced in the social presentations and they are in need of analysis of origin and evolution of the territorial identities.

Key words: border, identity, consciousness, cultural divergence, peace system theory, regional science, political association.

До 90-х років ХХ ст. нагромадилися передумови нової концепції аналізу, при якій значення кордону для життя людей можна визначити тільки за допомогою аналізу його ролі в суспільній свідомості, у власної ідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю) і, у такий спосіб, у розвитку націоналізму як однієї з головних форм територіальної ідеології як основи державного будівництва. Новий підхід спирався на роботи чеського науковця Ф. Барта, англійського політолога Б. Андерсона, фінського дослідника А. Пааси.

Відповідно до поглядів Ф. Барта і його послідовників, національна самосвідомість складається в процесі соціалізації особистості, і людина не народжується з почуттям єдності з групою. Теорію конструктивізму в етнічній ідентичності сформулював російський політолог В. Тішков: етнічні спільноти існують на основі історико-культурних розходжень і є соціальними конструкціями, що виникають і існують у результаті цілеспрямованих зусиль з боку людей і створюваних ними інститутів, особливо з боку держави. Суть цих спільнот складає уявлення, що визнається людьми про належність до спільноти, а також солідарність, яка виникає на її основі; кордони спільнот, утворених на основі культурних характеристик, і зміст ідентичності, рухливі і змінюються історично і ситуативно; заснована на індивідуальному виборі і груповій солідарності, природа соціально-культурних спільнот визначається їх метою і стратегіями: організацією відповідей на зовнішній виклик, загальним контролем над ресурсами і політичними інститутами, забезпеченням соціального комфорту в рамках культурно однорідних співтовариств¹.

Багатоскладова природа ідентичності вибудовується у результаті діалогу і владних відносин між соціальними групами, між соціальною групою і державою та між державами. Особливий розмах процес культурної дивергенції набуває, якщо на службу поставлена державна машина. Політичні еліти, зацікавлені у легітимізації, збереженні статусу, що дозволяє їм контролювати ресурси групи. Так, саме в процесі національного і державного будівництва формуються нові кордони, прикордонні зони і нові відносини між сусідами.

Отже, вихідним пунктом дослідження сучасних кордонів повинно бути визнання їх порівняно недавніми соціальними конструктами, що споконвічно відтворюються в соціальних уявленнях. Відтак, вивчення кордонів потребує аналізу виникнення й еволюції територіальних ідентичностей.

Досягненням у вивченні політичних кордонів став синтез світосистемної теорії і «післябартівської» теорії територіальних ідентичностей. Світосистемна теорія, заснована на класичній тричленній схемі «центр – напівпериферія – периферія». Синтез її основних положень з теорією територіальної ідентичності призводить до того, що, по-перше, дослідження кордонів здійснюється на трьох територіальних рівнях – глобальному, національному, і локальному, і, по-друге, встановлюється відповідність понять «центр» і «периферія». Акцент робиться на вивченні місця кордону у системі світових кордонів на різних просторових рівнях².

Всі три рівні доповнюються ще двома – макрорегіональним і регіональним. Прикладом макрорегіональної ідентичності служить самоідентифікація, що зберігається, з «радянськими людьми» мільйонів людей на пострадянському просторі чи макрорегіональна ідентичність у Європі за допомогою встановлення нових фронтів Європейського Союзу. Інтеграційні процеси призводять до посилення макрорегіональної ідентичності – ослабленню бар'єрних функцій внутрішніх кордонів і посиленню зовнішніх.

Такий розвиток геоетнокультурних систем зазначали О. Дружинін і С. Суцый, які вказували, що в геоетнокультурній реальності структурам супер-етнічного (цивілізаційного) рівня належить пріоритетна роль, бо при рівності етносів вони не є рівнозначними. Тобто кожна унікальна геоетнокультурна система є багатогранною та має територіальну структуру, що складається з ядра, периферії, контактної зони та поля, і якщо у ядрі чи периферії етнокультурної системи домінуюча культура превалює над інокультурними, то контактна зона формується в умовах полікультурного впливу. А в межах її поля роль етнічної культури в територіальних процесах є фрагментарною.

Інтерес до проблем регіоналізації обумовлений тим, що периферія ніколи не виступала як однорідний, пасивний елемент, а, навпаки, була зоною політичної нестабільності, соціально-економічної напруженості. Проте, якщо з 50-х років ХХ ст. регіоналізація означала явище усередині країни та між країнами, то з 70–80-х років регіоналістика пов'язана із теорією «полосів росту», із проблемою аналізу відносин в системі «центр – периферія»³.

Концепція національної держави, що була розроблена в специфічних умовах Західної Європи ХІХ ст., де йшлося про створення однорідної нації, поєднаної спільністю мови і культури, економічними зв'язками і правовою системою, діючої в рамках чітких і безпечних кордонів, не може бути застосована до багатонаціональних країн, яких у світі більшість. Часто державна, тобто політична ідентичність не збігається з етнічними/регіональними ідентичностями⁴. А держава, у

якій політична ідентичність слабка, не може забезпечити ефективний захист сухопутних і морських кордонів та цілком контролювати свою територію.

У багатонаціональних державах політична ідентичність входить у суперечність із множинними етнічними і регіональними ідентичностями. Державна ідентичність може слабшати навіть у високорозвинених і цілком благополучних країнах, як, наприклад, у Канаді, Бельгії, Іспанії. Однак у Європі потенційні сепаратисти «не перетнуть» загальні зовнішні кордони ЄС.

Досягненням світосистемного підходу стало розуміння значення локального рівня. Доведено, що місцеві територіальні спільноти – не пасивні суб'єкти впливу центральної влади. Навпаки, вони активно впливають і на реальний режим, характер і сприйняття кордонів в сусідніх країнах, і на формування ідентичності. В місцевих територіальних співтовариствах складається особлива ідентичність, іноді – транскордонна.

Концепцію «інтернаціоналістської» культури на основі аналізу кордонів між США і Мексикою розробив американський політолог О. Мартинес. Ця культура характеризується підвищеною мобільністю і сприйнятливістю до інновацій. Її носії усвідомлюють свої особливі інтереси і здатні безконфліктно існувати в декількох «культурних світах» – національно-державному і етнічному, іноземних культур і специфічної культури прикордонного регіону.

Тому сучасність представляє найбільше різноманіття типів, функцій і образів кордонів. Це обумовлено одночасним, взаємосприйнятливим існуванням в взаємозалежному світі наднаціональних інтегрованих надуспільств, уніфікованої культури і міцної регіональної самосвідомості.

Інтернаціоналізація господарського життя, зростання транскордонних потоків і впливу транскордонних суб'єктів у різних сферах діяльності (етнічні і соціальні рухи, неурядові організації) змінює функції державних кордонів, що стають «прозорими». Втрата кордонами частини бар'єрних функцій розглядається як прояв кризи Вестфальської системи національних держав. Держава делегує власні функції регіональним і міжнародним організаціям. Інтеграційні угруповання створюються відповідно спільним економічним інтересам країн і з їх належністю до культурних та цивілізаційних регіонів.

Вихідним пунктом досліджень сучасних кордонів стало вивчення виникнення й еволюції територіальних ідентичностей – самоідентифікації людини з соціальною чи територіальною групою. Націоналізм завжди припускає боротьбу за територію чи захист прав на неї. Націоналісти прагнуть змін політичної карти – чи шляхом розширення власної етнічної території, чи за рахунок витиснення «чужинців». Значення кордонів в житті людей виводилося з аналізу їх ролі в суспільній свідомості, самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю). Вихідною гіпотезою визнається, що націоналізм – одна з головних форм територіальної ідеології та основа державного будівництва.

Нові підходи у лімології демонструють три версії співвідношення держави і нації, від яких залежить погляд на еволюцію кордонів. Вони пов'язують діяльність держави із самоідентифікацією її мешканців.

Відповідно до примордіалістської позиції, держава розглядається як засіб і місце реалізації права етнічної групи на самовизначення. Примордіалістський погляд на етнос і державу є основою концепції етнонації, відповідно до якої морфологія державних кордонів залежать від лояльності громадян, а вона – від етнічної чи політичної ідентичності населення по обидва боки кордону.

Відтак, територія займає центральне місце в примордіалістських теоріях нації. Тут виокремлюється два підходи, заснованих на різному тлумаченні природи людини: природньо-біологічний та еволюційно-історичний. Прихильники першого вважають етнічність феноменом, який детермінований генетичними та географічними чинниками. На їх думку, нації сформувалися на основі розширених родинних груп, для яких є характерною альтруїстична поведінка та перевага почуття колективності індивідуалізму. Для другого – єдність нації обумовлена історичним рухом і спільним соціокультурним походженням – єдністю «крові і ґрунту».

Еволюційно-історичний підхід до природи нації демонстрували марксистки. У відомій статті «Про право нації на самовизначення» В. Ленін, розвиваючи ідеї К. Маркса, розташував ознаки нації в чіткій послідовності: єдність території, на якій живе народ; спільність господарських зв'язків; загальна мова; спільність психологічного складу, чи специфічні особливості культури народу. Духовна спільність членів нації розглядалася в останню чергу, бо людина від народження належить до визначеної нації і про вільний вибір національності не може йти мови⁵. Так, прихильники примордіалістських концепцій вважають, що нації мають об'єктивні характеристики, що дають змогу з певною точністю виокремити територію, на якій проживає етнос, підрахувати частку мешканців, які йому належать.

Так, при формуванні СРСР територіально-політичне адміністративне розмежування було виконане на основі об'єктивних характеристик етнічних груп. В основі державного устрою лежало право націй на самовизначення, яке вважалося реалізованим в рамках федерації. Залишалося тільки вирішити, які етнічні групи мали право на свою республіку чи автономію, а які підлягали асиміляції чи інтеграції. Як вказували І. Бліщенко та А. Абашидзе, міжнаціональні відносини в СРСР і потреба розмежування компетенції в рамках федерації була пов'язана з проблемами кордонів. Радянський період став не тільки періодом «формування націй» у Закавказзі і Середній Азії, але і періодом «коренізації», коли була висунута ідея національної території, що обумовила для багатьох народів чітку політичну і територіальну ідентичність як альтернативу релігійної і плеємінної солідарності⁶.

Взагалі, демографічна ситуація на території колишнього СРСР не завжди відображала існуючий етнонаціональний розподіл. З п'ятнадцяти народів, що мали національні республіки, лише тринадцять становили більшість на своїх територіях. Так, казахи і киргизи у своїх країнах чисельно поступалися іншомовному населенню, узбеки й азербайджанці проживали на територіях п'яти республік. «А в Абхазії грузини перевершують абхазців по чисельності, і абхазців тут стільки ж, скільки росіян і вірменів» – відзначали І. Бліщенко й А. Абашидзе в 90-х роках. – Тому, доцільне створення єдиних на всьому просторі СНД механізмів забезпечення прав національних меншостей для збереження стабільності політичних кордонів⁷.

Класичним прикладом державотворення «зверху» на основі загальнодержавної ідентичності є історія Франції. Ця країна перетворилася в могутню європейську державу тільки тоді, коли більшість її населення, незалежно від етнічного походження – бретонці, ельзасці, каталонці, баски, фламандці та ін. – почали усвідомлювати себе французами. Це відбулося лише після 1870-го року, коли територія країни була остаточно «скріплена» міцними ринковими зв'язками і була

створена система вторинної соціалізації людини (загальна військова повинність; єдина система обов'язкової освіти; створення загальних нормативів французької мови; централізація адміністрації і церкви).

Використання елементів «вторинної соціалізації» створюються умови формування політичної і національної ідентичності. Держава виробляє «іконографію» (у термінології Ж. Готмана) – систему символів, образів, національних свят, парадів, фестивалів, публічних церемоній – усього, що демонструє національну солідарність, підкреслюючи реальність державного кордону. Іконографія включає систему національних стереотипів, кризь призму яких сприймається історія, територія і місце країни у світі, її «природні» союзники і вороги, завдяки яким створюється політична доктрина країни.

Національні стереотипи обов'язково включають образи простору – райони, що входять у склад державної території в національній свідомості, одержують свого роду «коди», які стають національними символами, наприклад: Косове для Сербії, Севастополь для Росії. Такі символи часто стають «політичними аргументами» під час вибурування нацією права на самовизначення.

Іноді стереотипні уявлення про територію розвиваються в «територіальну ідеологію», що виправдовує територіальні домагання до сусідів і необхідність у додатковому «життєвому просторі» (концепції «Великої Сербії» і «Великої Албанії», «Великої Румунії» і т. д.). Негативні національні стереотипи укорінюються, якщо національні еліти відчують погрозу територіальній цілісності (сепаратизм, іредентизм) і культурі етносу, і ці уявлення стають ключовими елементами територіальної ідентичності. Знаменита максима, приписувана італійському державному діячу Д'аджеліо, – «Ми створили Італію, тепер ми повинні створити італійців» – є актуальною для політичних еліт багатьох нових незалежних держав, що уособлюють нації, які самовизначилися в межах певних політичних кордонів. Без надетнічної (політичної) ідентичності держава перетворюється в мозаїку етнокультурних регіонів. Так, у Східній Україні фахівці нараховують до шести рівнів етнічної і територіальної ідентичності (радянську, російську, українську, регіональні).

Оскільки національні, етнічні, регіональні і локальні ідентичності часто накладаються одна на одну, а багато з них знаходяться в латентному стані, є можливість швидких ідентифікаційних змін, що неминуче послабляє стабільність світової системи політичних кордонів.

Інтенсивність ідентифікаційних змін найбільш помітна в Західній Європі. Тут посилення наднаціональних інститутів і створення макрорегіональної загальноєвропейської ідентичності йде паралельно зі створенням «Європи регіонів». Критерій громадянства в західній моделі нації постає не в етнічній, а в політичній належності. Належати політичному суспільству досить, щоб володіти повним правовим статусом. У західному світі кожна людина має статус громадянина («американець», «канадець», «француз»), що відбиває найменування країни, з якою ідентифікуються більшість її мешканців. У паспорті громадян Європейського Союзу слова nationality (національність) і burgershaft (громадянство) мають те саме значення. Тобто громадянський статус є домінуючим, завдяки чому він виконує інтегруючу роль, поєднуючи усіх у єдину політичну спільність.

1. Тишков В.А. Культурный смысл пространства // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1. – С. 14-31. 2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в совре-

менном мире. – СПб.: Галатея, 2001. – 32 с. **3.** Ратнет Н.М., Нестеренко О.Н., Ятнов В.А., Капустина Л.М. Развитие региона: методический подход. – Екатеринбург, 1995. – 54 с. **4.** Мала енциклопедія етнодержавознавства / Упоряд. Римаренко Ю.І. – К.: Генеза, 1996. – С. 788-789. **5.** Ленин В.И. О праве наций на самоопределение // Полн. собр. соч. – Т. 25. – С. 255-320. **6.** Блищенко И., Абашидзе А. Права национальных меньшинств в свете мирового опыта // Общественные науки и современность. – 2008. – № 4. – С. 32-38. **7.** Блищенко И., Абашидзе А. Цит. работа. – С. 32.